

ԱՐԱՍ ՃՈՎՃԱՆՆԻՍԹԱՆ

ՄԻ ԴՐՎԱԳ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՇԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

14-րդ դարի 60-70-ական թվականները Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյացմարտի տարիներն են: Այդ մեկովես տասնամյակի ընթացքում երկրի կեսից ավելին գտնվում էր Եգիպտոսի մամլության սովորանության տիրապետության մերք, և հայոց թագավորությունը ամփոփվել էր Լեռնային Կիլիկիայի տարածքի մի մասում: Այս ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանը չուներ այլևս մոնղոլների պես հզոր դաշնակիցներ Արևելքի խաչակրաց պետությունները, որոնք նախորդ տասնամյակների ընթացքում քիչ թե շատ բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում հայոց թագավորության հետ, վաղուց արդեն իշել էին պատմության թատերաբեմից: Մերձական քրիստոնյա պետություններից մնացել էր Միայն Կիպրոսի թագավորությունը, որը, սակայն, այնքան հզոր չէր, որ կարողանար իրական ուազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային: Փոխարենը, Եգիպտոսի մամլություններից բացի, հայոց թագավորության գոյությանը սպառնում էին նաև մամլությունների դաշնակիցները՝ թուրքմենն-կարամանները, որոնք հայոց թագավորության անմիջական հարեւաններն էին դարձել:

14-րդ դարի կեսերից սկսած՝ ի վեճա Կիլիկյան Հայաստանի կտրուկ կերպով բարդացավ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական իրավիճակը: Ավելի քան հարյուրամյա պատերազմը (1337-1453 թթ.) արևմտաեվրոպական գերիզոր տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև¹ երկրորդական պահն մենց խաչակրաց նոր արշավանքի ծրագրերը: Սինչեղու խոպական քաղաք-պետությունները, մոռանալով քրիստոնեական համերաշխության մասին, շարունակում էին բազմակողմանի առևտորական հարաբերություններ պահպանել Եգիպտոսի սովորանության հետ: 1345 թ. Վենետիկցիների ն մամլությունների միջև կճրված պայմանագրով, Վենետիկը կանոնավոր երթևեկություն հաստատեց Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա նավահանգստի հետ²:

Միջազգային ասպարեզում կատարված տեղաշարժները վատթարացրեցին Արևելքի քրիստոնյաների վիճակը և հիմք դարձան, որպեսզի Եգիպտոսի մամլության սովորանությունը և թուրքմենն-կարամանները սկսում ուշադրություն հատկացնեն Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Կիպրոսի դեմ պայքարի: Այդ պայքարի դրվագներից մեկը, հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանի և նրա հակառակորդների միջև 1367-1370 թթ., այսինքն՝ հայոց թագավորության անկման նախօրյակին, պատմագիտական գրականու-

¹ Ա. Գալստյան, Կիլիկյան հայոց թագավորության կործանման հարցի շուրջ, «Լոռաբեր» (հաս. գիտ.), 1971, 9, էջ 60, Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. III (ՀՀ ԳԱԱ հրատարակություն), Երևան, 1976, էջ 777:

² A. Atiya, The Crusade in the Later Middle Ages, London, 1938, p. 114-116; Հ. Տեր-Ղետիմեան, Ուսկերչության կիլիկյան Հայաստանի մեջ ԺԳ-ԺՇ դարերում, «Բազմավէպ», 1991, 1-2, էջ 210:

թյան մեջ բավարար կերպով չի հնտագոտվել: Մասնավորապես հստակ կերպով չի պարզաբանված, թե այդ չորս տարիների ընթացքում քանի³ արշավանք է տեղի ունեցել հայոց թագավորության դեմ, ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանելերում է զոհվել հայոց սպարապետ Լիապարիտը:

Այսպես, հնտագոտողների ճնշող մեծամանությունը կարծիք է հայտնել, որ դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել մեկ արշավանք և այն թվագրվել է տարբեր տարիներով: Օրինակ, Կ. Մութաֆյանը ճշում է, որ Հալեպի Խշկ Թիմոր և Տարտոնի Մանջուկ ամիրաներն իրենց զորքերով Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններն են ներկայութել 1367 թ.⁴: Գրականության մեջ միևնույն արշավանքը թվագրվում է նաև 1368 թ.⁵ և 1369 թ.⁶:

Հայ հեղինակներից բացի, 1369 թ. օգտին է արտահայտվում նաև խաչակրաց արշավանքների ճանաչված պատմաբան Ա. Աթիյան⁷: Հետաքրքրությունից զորով չեն նաև Ն. Տեր-Միքայելյանի կարծիքը, ըստ որի՝ թշմանու բանակը Կիլիկիան Հայաստան է ներխուժել 1370 թ.⁸: Միաժամանակ որոշ պատմաբաններ, հավանաբար գիտակցելով խնդրի բարդությունը, գերադասել են ձեռնպահ մնալ ճշգրիտ տարեթիվ նշելուց՝ թագավորարվելով մահմետական զորքերի արշավանքի ներկայացմամբ և Սիսի պաշարման փաստի արձանագրմամբ⁹: Ուստի անհրաժեշտություն է զգացվում, պահպանված սակավաթիվ աղբյուրների հիման վրա, վերստին անդրադառնալ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմանը նախորդած ուազմաքաղաքական կարևոր դրվագներից մեկի պատմությանը:

Խնդրո առարկա դեպքերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ԺԴ դարի հիշատակարաններից մեկը. «Ի թվաբերութեան Հայոց ՊԺՁ (1367)-ն, ի յամսեան մայիսի Զ(6) աւրան, ի յասդմաննէ սատանայի արար զարածողովք ամիրայն Տարտոյ Մինչաք անուն, ժողովեաց ի Շամբուն հիծելեն քանի որ կարաց, և զորակիր Թուրքմանն զամենն, և այլ բազում խարամնեցիք, և երեկ ի վերայ աթոռանիստ բերդին Սուլյ...»⁹: Այսպիսով, հիշատակարանի հեղինակը արձանագրել է, որ 1367 թ. մայիսի 6-ին Տարտոյի ամիրա Մանջուկը միացյալ արշավանք է ձեռնարկել, իր բանակի կազմում ընդդրկելով Դամասկոսի հեծյալ զորքերի մի մասին, թուրքմեննական ինչ-որ ցեղերի («զուրակիր» բնութագրումը լրացուցիչ պարզաբանման կարիք ունի) և թուրք-կարամանցիներին:

Մեկ այլ տեղեկության ենք հանդիպում ժամանակաշրջանի հայտնի դեմքերից մեկի՝ Վասիլ Մարաշախտի ժամանակագրության մեջ. «Ի թվին ՊԺԸ (1369)-ն մայիս ամսուն

³ Կ. Մութաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 466-467:

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 541:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. III, էջ 781, Պ. Ալիշան, Թուշիկը հայեննեաց հայոց, Բ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 509-512:

⁶ A. Atiye, Աշվ.աշխ., էջ 374:

⁷ Ն. Տեր-Միքայելյան, Եղիստանայ գաղութը 10-15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980, էջ 69, 180:

⁸ Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, р. 473, Կ. Բասմաջյան, Լեռն Ե Լուսիննամ՝ վերջին թագաւոր Հայոց, Փարիզ, 1908, էջ 25-35, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Էջմիածին, 2001, Բ. Բ, սյուն 2250-2252:

⁹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 477:

(20)-ն երեկ Տարոյ ճայիպը Շումորէ որդին ի վրայ Սըսու ի շաբաթ օր...»¹⁰: Այսպիսով, թվագրության առումով աղբյուրների տեղեկությունները միմյանցից որոշակիորեն տարբերվում են: Եվ այստեղից էլ հարց է ծագում, որ միգուցե դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել ոչ թե մեկ, այլ երկու արշավանք: Հարցի պարզաբանման համար էական ճշանակություն ունի Լիպարիտ սպարապետի կյանքի և գործունեության մասին ամենայտ հետինակի երկը, որը հրատարակել է ն. Ակինյանը¹¹:

Այստեղ նախ ճշվում է. «Զոր զային Տաճկաց ազգն ի Մարայ բազում զօրօր ի վերայ Տարսոնի և Կիլիկիայ գաւառին. եւ ինքն քաջ Լիպարիտն միայն եղանէր ի դէմ եւ կոտորէր զամենեսին... Եւ կոտորէր զնոսա և փախուցանէր...»¹²: Ակնհայտ է, որ այս տողերը վերաբերում են մամլուքյան ինչ-որ հարձակման, որը թշնամու համար աղետալի վախճան է ունեցել: Այսուհետև հետինակը հաղորդում է. «Բայց յետոյ Մանճաք անուն ուն ի Մարայ հեծելազօր հսկայածեւ եւ քաջ եկաւ խնդրել ի Սովորանէն, զի եկեալ սպանցէ քաջ Լիպարիտին: Եւ եկեալ ՄՌ հեծելով և բանակ եարկ ի դէմ Սըսու...»¹³:

Հետինակը, խոսելով երկու արշավանքների մասին, հստակորեն չի ճշում, թե ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել առաջին հարձակումը: Որոշ հստակություն կարող է մտցնել Հովհաննես Թղկուրանցին, որը գոյի է առել հայոց սպարապետի մասին ժողովրդական վիպերգը: Ինչպես ճշում է է. Պիվայյանը, այն հիմնված է բանավոր գրուցների վրա և մոտ է իրականությանը¹⁴:

Հովհաննես Թղկուրանցու տաղերում երկու արշավանք է ճշվում դեպի Կիլիկիան Հայստաճ՝ առաջինը՝ 1368 թ., և երկրորդը՝ 1370 թ.¹⁵: Թեև տարեթվերի մասին հաղորդում ները չեն համապատասխանում այլ աղբյուրների վկայություններին, կարևոր այն է, որ հետինակը նույնականություն է երկու տարբեր արշավանքների մասին: Ըստ Հովհաննես Թղկուրանցու, առաջին արշավանքի ժամանակ Լիպարիտը շախչախել է թշնամիներին և սպանել Մանչուկ ամիրայի որդուն, իսկ երկրորդ արշավանքի ժամանակ ինքն է սպանվել¹⁶:

Բացի Հովհաննես Թղկուրանցու տաղերից, երկու տարբեր արշավանքների վարկածի հավանականության օգտին է խոսում նաև Վերոբիշշալ աղբյուրների համարումը և վերլուծությունը: Այսպես, 1367 թ. հիշատակարանի հետինակը թշնամու զորքերի հարձակումը ճշելիս չի խոսում Լիպարիտի մարզվան մասին¹⁷: Եթե իրականում հայոց սպարապետը սպանված լիներ, ապա դժվար թե հետինակն անտեսեր հման կարևոր փաստը: Եթե կիլիկյան հիշատակարանի տեղեկությունը վերաբերում է 1367 թ. դեպքերին, ապա Վասիլ Մա-

¹⁰ Ա. Մաթևոսյան, Հեթուն Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաքախստի ժամանակագրությունները, «Պատմամասհրապարակ համեստ», 1963, 4, էջ 197:

¹¹ Ն. Ակինյան, «Պատմութիւն քաջին Լիպարիտի», «Համելս Ամսօրեալ», 1933, էջ 129-135:

¹² Նույն տեղում, էջ 131:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Է. Պիվայյան, Հովհաննես Թղկուրանցի, Երևան, 1960, էջ 63:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 58:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 59:

¹⁷ Լ. Խաչիկյան, ճշկ. աշխ., էջ 477:

րաջախոտի ժամանակագրության մեջ ճշվում է թշնամու հարձակման և սպարապետի ողբերգական մարկան մասին արդեն 1369 թ. Անդրքու¹⁸: Այսպիսով, հիմնվելով հետքերին ժամանակակից հեղինակների տեղեկությունների վրա, կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության ամենամ նախօրյակին դեպի մայրաքաղաք Սիս տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ առաջինը 1367 և երկրորդը՝ 1369 թթ.:

Նույն եզրակացությանը կարելի է հաճանակ թշնամու բանակի թվաքանակի մասին վկայությունները քննելիս: Առաջին արշավանքի ժամանակ թշնամու զորքերի քանակի մասին հիշատակարանի հեղինակը վկայում է. «Բազում հիծման հիծելով և այլ շատ հիտիվաքաւք, որ էին իբրև ԺԲՌ (12000) մարդ...»¹⁹: Ինչ վերաբերում է երկրորդ արշավանքին, ապա Մանչուկ ամիրայի հավաքած զորքի քանակի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում թե՛ «Պատմութիւն քաջին Լիպարտի» երկը և թե՛ Հովհաննես Թղկուրանցու տաղերը: Հեղինակներից երկուսն էլ խոսում են 50 հազարի մասին²⁰: Ուստի տարօրինակ է, որ Ղ. Ալիշանը, որը հիմնվել է հենց Հովհաննես Թղկուրանցու տաղերի վրա, հակառակորդ զորաբանակի թվաքանակը հասցել է 60 հազարի²¹: Թերևս այսուեղ գործ ունենք 5 և 6 թվանշանների պարզ շփոթի հետ: Հետևաբար, արժանահավատության առումով ընթացական կարիք է զգում աղբյուրների վկայած 50 հազարը:

Անկանած է, որ ճշված թվաքանակը չի կարող համապատասխանել ճշմարտությանը: Հովհաննես Թղկուրանցին և «Պատմութիւն Քաջին Լիպարտի» երկի ամենայտ հեղինակը հավանաբար չափազանցություն են թույլ տվել, որպեսզի շեշտեն հայոց սպարապետի սկսրանքը: Թշնամու զորաբանակի թվաքանակի մասին հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները չեն կարող համապատասխանել իրականությանը նաև այն պարզ պատճառով, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ընթացքում նրա վրա կատարած մի շարք արշավանքների ժամանակ թշնամու բանակը այդքան զինվոր երբեկցել չի ունեցել: Օրինակ՝ կարելի է հիշել 1279 թ. մամլության զորքերի հարձակումը Հոռոմիլա հայրապետանիստ թերթաքաղաքի վրա, երբ թշնամու զորքերի թիվը կազմում էր մոտ 13 հազար զինվոր²²: Այնուինեւն. Թիմուրլաչի և թուրք Ամիր Օմարի 1321 թ. դեպի Կիլիկիան Հայաստան կատարած արշավանքի ժամանակ նրանց զորքերի թիվը 30 հազարից չէր անցնում²³, իսկ 1322 թ. Այսպէս ավերեց մամլության մոտ 40 հազարանց բանակը²⁴:

Եվ այդ վերը ճշված արշավանքները տեղի են ունեցել այն ժամանակ, երբ հայոց թագավորությունը բավականին մարտունակ բանակ ուներ և կարող էր դիմակայել ավելի մեծաքանակ թշնամու ուժերին: Իսկ այժմ, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը

¹⁸ Ա. Մաքուսյան, ճշվ. աշխ., էջ 197:

¹⁹ Լ. Խաչիկյան, ճշվ. աշխ., էջ 477:

²⁰ Ն. Ակիմեան, ճշվ. աշխ., էջ 131, Հ. Պիվազյան, ճշվ. աշխ., էջ 59:

²¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ. Բ., Վեմետիկ, 1901, էջ 480:

²² Bar Habraeus, The Chronography, London, 1932, p. 461:

²³ Մարտ ժամանակագրություններ, Բ. Ա., Կազմն՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 188, Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, թարգմանեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, էջ 247:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 188-189, էջ 247:

կորցրել էր իր տարածքների մեծ մասն ու ամփոփվում էր Սիս քաղաքով ու նրա հարակից գավառներով. Աման մեծաքանակ զորքերի անհրաժեշտություն չկար: Բացի այդ, եթե Առաջին հայության մի լուրջ ցանկանար է, չեղ կարող նման մեծ քանակ կազմել: Ամենայն հավանականությամբ, թշնամու քանակի երկրորդ հարձակման ժամանակ նրանց զորքերի թիվը պետք է լիներ մոտավորապես այնքան, ինչքան որ եղել էր առաջին արշավանքի ժամանակ, այսինքն՝ 12 հազ. կամ մի փոքր ավելի:

Վերադառնամբ ժամանակագրության խնդրին: Եվ Հովհաննես Թղկուրանցին, և' 1367 թ. հիշատակարանն ու Վասիլ Մարաշախսոր թշնամիների երկու արշավանքները թվագրում են երկու-երեք տարվա տարրերությամբ: Ներկայացված երկու տարրերակներից նախընտրելի և հավանական է թվում առաջինը, քանի որ 1367 թ. հիշատակարանը շարադրված է իրադարձությունների անմիջական տպավորությամբ, իսկ Վասիլ Մարաշախսոր վկայության արժեքը բարձր պետք է համարել՝ նկատի ունենալով հեղինակի դիրքը և տեղեկությունները հավաքելու ու ասուզելու հնարավորությունները:

Զափազանց կարևոր է նաև հայոց սպարապետ Լիպարիտի հերոսական մահվան պատճառների քննությունը: Այս կապակցությամբ Վասիլ Մարաշախսորի ժամանակագրության հաղորդած տեղեկությունն առավել քան համառոտ է. «Ու կերակի ի վաղուննեկի հեծմնով ու հետևկով, դրին կոհիկ ու խամերկեցին զքրիստոնեցն, ու սպամին Շ (100) մարդ, ու սպամին զպարոն Լիպարիտ, պարոն Թորոս աւաք Մարաշախսորն որդին, ու այրեցին զքաղաքն ու զդարպանն...»²⁵: Այսպիսով, ժամանակագրության մեջ հատակ և մասնամանորեն չի ասվում, թե ինչ հանգամանքներում զորվեց հայոց սպարապետը: Տվյալ դեպքերի մասին ավելի մանրամասն հաղորդումներ է պարունակում «Պատմութիւն քաջին Լիպարիտ» ստեղծագործությունը:

Հեղինակը նշում է, որ երբ թշնամու քանակի մարտիկները հարձակվեցին մայրաքաղաք Սսի Վրա, Կոստանդին թագավորը (1365-1373 թթ.), թշնամու առաջնահաղցումը կանգնեցնելու նպատակով, ուղարկեց Լիպարիտ զորավարին: Լիպարիտի հեռանալուց առաջ արքան խոստանում է սպարապետին, որ ինքն ամուր կպահի Սսի կամուրջը, որպեսզի թշնամու քանակի մարտիկները չկարողանան հարվածել սպարապետին թիկունքից: Լիպարիտը հարձակվում է թշնամու Վրա և ջախչախում մի մասին, որոնց մեջ էր նաև Մանչուկ ամիրան: Այնուհետև արքան, վերցնելով հեծեղազորը, հնաւ է քաշվում միջնաբերդ և ավերում կամուրջը: Հետո վերադառնալիս սպարապետը չի կարողանում ներս մտնել միջնաբերդ, և այդ ժամանակ էլ նրա Վրա թիկունքից հարձակվում են թշնամիները ու սպանում²⁶:

Այսպիսով, եթե հավատանք այս հաղորդմանը, ապա պետք է կարծել, որ Լիպարիտ սպարապետն իրականում զոր է զնացել հայոց արքայի կողմից կազմակերպված դավադրությանը: Այս մասին նշում է նաև Վասիլ Մարաշախսորի ժամանակագրությունը. «Կու աւեն, թէ Կոստանդին թագաւոր պարոն Հեթուու որդին երեք զինծելն ու տուր տուր զպարոն Լիպարիտն ու զքաղաքն տաճկին...»²⁷: Փաստորեն ժամանակագրի տեղեկությունը հաս-

²⁵ Ա. Մաթենոսյան, Աշվ. աշխ., էջ 197:

²⁶ Ն. Ակիմյան, Աշվ. աշխ., էջ 133:

²⁷ Ա. Մաթենոսյան, Աշվ. աշխ., 197:

տատում է նախորդ Թեղինակի առաջ քաշած վարկածը: Հովհաննես Թղկուրանցին և Աշում է, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է հայոց արքայի չարության պատճառով²⁸:

Հետևաբար, եթե անվերապահորն ի հավատանք աղբյուրների տեղեկություններին, պետք է ընդունենք, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է հյութված դավադրության հետևանքով: Այդ դեպքում, սակայն, հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ է հայոց արքան հման քայլի դիմել: Կոստանդին թագավորի մեջքը դժվար է ապացուցված համարել, քանի որ սկզբնաբրյուրները որևէ վկայություն չունեն Կոստանդին արքայի և Լիպարիտ սպարապետի հակասությունների կամ թշնամության մասին:

Հետևաբար, մնում է ենթադրել, որ հայոց թագավորը բավարար ուազմական ուժեր չունենալու պատճառով է հետ քաշվել միջնաբերդը: Ինչ վերաբերում է աղբյուրների պարունակած մեղադրանքներին, ապա այդ կարելի է առանձնահատուկ հոգեբանական իրադրության հետևանք համարել: Լիպարիտը շատ սիրելի անձնավորություն է եղել ժողովորդի և իշխանների շրջանում, որովհետև անձնվիրաբար ծառայել է հայրենիքին քսան երկարութիւն տարիների ընթացքում:

Լիպարիտ սպարապետի ողբերգական մահը հուսալքման ալիք է առաջ բերել և մղել ժողովրդին՝ ամբաստանելու արքային չզործած մեղքի համար: Սակայն Կոստանդին արքային կարելի է մեղադրել միայն սիրված զորավարին փրկելու անկարողության և ոչ թե՝ նպատակադիր դավադրական գործողությունների համար: Զմոռանանք, որ Կոստանդինը թագավորում էր այնպիսի մի բարդ ժամանակաշրջանում, եթե Կիլիկիայի հայոց թագավորությունն արդեն իր անկումն էր ապրում, հետևաբար և չեր կարող հոգ տանել նույնիսկ իր նվիրված պաշտպանների անվտանգության մասին:

Լիպարիտ սպարապետի մահը մեծ կորուստ էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար և իր բացասական ազդեցությունը թողեց իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Հայոց սպարապետի անյունը թաղվեց Սսի պարսպի մերսում, եկեղեցու մոտ, իսկ նրա գերեզմանը մահմետականները կոչում էին «Աղճա պապա»²⁹:

Ի վերջո, պետք է փաստել, որ եթե դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ 1367 և 1369 թթ., ապա՝ հայոց սպարապետ Լիպարիտը զոհվել է երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1369 թ.:

14-րդ դարի 60-ական թվականների երկրորդ կեսի ծանր իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1375 թ., երբ թշնամու բանակը գրավեց Սիսը³⁰, և վերացվեց հայոց թագավորությունը:

²⁸ Է. Պիվազյան, Աշվ. աշխ., էջ 60:

²⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանումների բառարան, Բ. Բ., Երևան, 1944, էջ 431:

³⁰ Լ. Խաչիկյան, Աշվ. աշխ., էջ 477, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ. Բ., էջ 542, Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրության Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 144-150, Ա. Մաթևոսյան, Աշվ. աշխ., էջ 197: Տե՛ս նաև Ա. Գալստյան, Աշվ. աշխ., էջ 62. Վ. Մաթևոսյան, Լեռն և Լուսինների «Ամենայն Հայոց» տիտղոսի հարցին շուրջ, «Բազմավեպ», 1990, 1-2, էջ 236. Ն. Տեր-Միքայելյան, Աշվ. աշխ., էջ 70, 180, Ն. Աղազարմ, Նօյեր Եղիշտոսի գաղութիմ վրայ, Կաթիրե, 1911, էջ 18, A. Atiya, Աշվ. աշխ., էջ 470: